

אסף דוד • אייל קליין

על הביקורת והמודעות העצמית של המזרחנות הישראלית

תגובה לאלי אושרוב והלל כהן

לפני חודשים מספר פרסמה האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א, MEISAI, 2022) תגובה חריפה להחלטתה של MESA (2022b), האגודה הבין-לאומית המובילה ללימודי המזרח התיכון, לאמץ את עקרונות ה-BDS ביחס לישראל. בתגובתה ציירה אילמ"א את עצמה כשוחרת שלום, דחתה את הטענות לאפליה כלפי פלסטינים מהשטחים באוניברסיטאות בישראל, שהן לדידה "מודל לחירות אקדמית", ואף העלתה טרוניות whataboutism כלפי MESA על עצם העלאת העניין בהשוואה לסוגיות אחרות של אי-צדק באזור.

הצהרתה המיתממת של אילמ"א לא מפתיעה לנוכח עשורים של החרשה עקבית על העמקת הכיבוש, הנישול והשליטה על פלסטינים בכלל, ולנוכח קיומם של מנגנוני פיקוח ושליטה על אוניברסיטאות פלסטיניות ועל סטודנטים פלסטינים בפרט (דוד, 2022). גם הקשרים העמוקים של האוניברסיטאות הישראליות עם מנגנונים אלה נעלמו מעיניה, וכן קיומה של אוניברסיטה ישראלית בלב התנחלות בגדה המערבית. מגוון ההקשרים ההיסטוריים והחברתיים של משלח היד המזרחני בישראל, שרובו המוחלט יהודים-ישראלים, שלא מעטים מהם צמחו במסד הצבאי-בטחוני – נשכחו אף הם מלב. הגדיל לעשות סגן הרקטור של אוניברסיטת תל אביב, המזרחן והיועץ הממסדי אייל זיסר (2022), שהתגייס למאמץ ההסברה וההכפשה של MESA. בשעה שפלסטינים בני-גילו לא ידעו מימיהם רגע של חירות וזכויות יסוד, בחר זיסר לנחם את הציבור בהיקף ההסכמים הבין-לאומיים שעליהם ממשיכה לחתום האקדמיה הישראלית.

ניתן ללמוד רבות מן ההצהרות הפוליטיות שמוציאות אגודות אקדמיות כיום (Clyne, 2017). אך גם מבלי להתעכב על הצהרתה של אילמ"א, די בעובדה שעברה ברוב מוחץ במשאל חברים כדי להעמיד בספק את הרשמים שהעלו אלי אושרוב והלל כהן (2022) מעל במה זאת. לדבריהם, לימודי המזרח התיכון והאסלאם בישראל (להלן: למת"א) עוברים בשנים האחרונות מהפכה פוליטית, מקצועית ורעיונית משמעותית. אושרוב וכהן סבורים, או אולי מקווים, שהמזרחנות הישראלית הפכה "מדיסציפלינה בעלת גוון ממסדי, המזוהה עם המדינה ועם מנגנוני הביטחון שלה [...] לדיסציפלינה לא-ממסדית, שמתאפיינת בקו ביקורתי יחסית על המשטר והחברה בישראל עד כדי כך שהיא ראויה, אולי, להיחשב השדה האקדמי הביקורתי או הפוליטי ביותר במדעי הרוח והחברה". המחלקות למזרח התיכון, לטענתם, יורשות עתה "את מקומן של המחלקות למדעי החברה, בפרט סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, שנחשבו שנים רבות לאמונות על ייצור הידע הלא-ממסדי או האנטי-ממסדי בישראל". בקצרה, המזרחנות הישראלית עוברת, בלשונם, "דה-קולוניזציה" מרחיקת לכת.

אושרוב וכהן הם חברים ועמיתים למקצוע, והערכתנו אליהם רבה. אולם אנו סבורים כי הפרובוקציה האינטלקטואלית (המבורכת כשלעצמה) שהעלו בעניין זה מופרכת הן ממבט כללי על הדיסציפלינה ועל הנחות היסוד שלה והן מתקופה הראויה שהביאו או שנשכחו. במאמר זה נתייחס לטענותיהם, ונעלה בין היתר את שאלת היתכנותה של מזרחנות חפה מקולוניאליזם.

מהפך במזרחנות הישראלית – הכצעקתה?

אושרוב וכהן מצביעים במאמרם על מספר תמורות מתודולוגיות ופוליטיות המבססות לטענתם שינוי עמוק בדיסציפלינה המקומית: הופעת ביקורת על פרקטיקות קולוניאליות ואימפריאליות; ביקורת על אורינטליזם ועל אסלאמופוביה; אימוץ נקודת המבט של חברות ילידיות כפרדיגמה מחקרית; העדפת היסטוריה חברתית, תרבותית ואינטלקטואלית על פני היסטוריה פוליטית או דיפלומטית; מחקר על מקומן של ישראל והציונות כחלק מהמרחב ולא בניתוק ממנו; והרכב חברתי מגוון יותר, לפי התרשמותם, בקרב תלמידי המחקר לתואר שלישי (פלסטינים, נשים ומזרחים). כאמור, מכך הם מסיקים שהמזרחנות בישראל עומדת בפני מהפכה של ממש.

עם זאת, ראוי לזכור כי טענות על אבולוציה, מְפִנים ומזרחנות חדשה אינן חדשות. הסוציולוג גיל אייל, לדוגמה, טען (2005) כי המזרחנות הישראלית עברה תהליך של "הסרת הקסם מן המזרח" – מרומנטיקה אוריינטליסטית המוקסמת בְּעֵבֶרָה למקצועיות מודרניסטית מנוכרת בהווה. חִינסקי ולביא (2008) טענו לעומתו כי זהו מסגור בעייתי, משום שהמזרחנות הישראלית לא הייתה "סתם מוקסמת" בראשיתה, ואינה נקיה מהיקסמות בהווה.

הטענה של אושרוב וכהן סובלת מִכְּשֵׁל דומה. חלקה הראשון של טענתם – שלפיו חוקרי המזרח התיכון בדורות הקודמים היו הממסדיים ביותר והכי פחות ביקורתיים כלפי המדיניות הישראלית מקרב עמיתיהם במדעי החברה והרוח בישראל – מכליל ודורש הוכחה, שספק אם היא אפשרית מבחינה אמפירית. ראיות לזכותה יש ודאי למכביר, אך גם לחובתה. המזרחנות הישראלית לא הייתה עשויה מקשה אחת מזה, וגם לסוציולוגיה הישראלית (וימן, 2015; רם, 2020) ולאנתרופולוגיה (רבינוביץ, 1998; אבוהב, 2010) יש עבר ממסדי מזה.

את החלק השני של טענתם – שלפיו המזרחנים כיום מתאפיינים בעיקר בביקורתיות כלפי הממסד, וכי עתה הם ביקורתיים אף יותר מסוציולוגים, מבלשנים, מגיאוגרפים ואחרים בישראל – קשה לאמוד מאותן הסיבות, אך קל הרבה יותר לערער עליו. ההחלטות שהתקבלו באגודות הסוציולוגיות (2016) והאנתרופולוגיות (2018) הישראליות להחרמת אוניברסיטת אריאל, או ביחס לגזענות ואלימות מערכתית וממוסדת (לרבות כלפי הפלסטינים, 2020), עומדות בניגוד גמור להלך הרוח באילמ"א, שמקבלת פעם אחר פעם החלטה פוליטית לשמור על "מקצוענות א־פוליטית" לכאורה. כך הורדו מן הפרק בעבר יוזמות להצהיר סולידריות עם האוניברסיטאות הפלסטיניות, או למנוע את הצטרפות אוניברסיטת אריאל לאגודה, או למחות על מיקומו המיועד של "מוזיאון הסובלנות" בממילא – עוד בטרם התגבשו אלה לכדי הצעות של ממש, וזאת בשל החשש לשלום האחדות (בין יהודים) באגודה. פעולות הסיכול הללו נראות לאנשי האגודה א־פוליטיות.

יתר על כן, הואיל והדיסציפלינות במדעי החברה אינן מוגבלות עקרונית לאזור, לתרבות, ללשון או לדת מסוימים, על החוקרים והחוקרות לקרוא ולהגות באופן רוחבי בהתנהגויות האנושיות. הגיוני וסביר להניח אפוא שיהנו, לפחות ברמה הפוטנציאלית, מיתרון בכלים ובפרספקטיבה להשוואה, ולכן גם מיותר פתיחות וביקורת רפלקסיבית (דוד, 2011; דוד, 2017). ככל שידיעתנו מגעת, כתיבה ביקורתית על הציונות בעבר ובהווה, או ביקורת מזרחית, רווחות ומשפיעות בדיסציפלינות דוגמת סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, מדע המדינה

ואף משפטים, וכמובן בחקר המזרח התיכון מחוץ לישראל, הרבה יותר מאשר במזרחנות הישראלית.

אין בכונתנו למסגר את הרושם של אושרוב וכהן כמופרך או אבסורדי בהכרח, ויש גם נימוקים לזכותו. בהחלט ייתכן שניכרת עלייה בשיעור החוקרים הצעירים (ובכלל) ביחידות המזרחניות המכירים בחשיבותם של הקשרים של כוח ומשאבים להבנת המציאות (כגון גלובליזציה, פטריארכיה, קפיטליזם, ובפרט אימפריאליזם וקולוניאליזם), ואשר מביאים ראיות ורעיונות רבי-ערך. חלק מתפיסות אלה, שרווחות במדעי החברה הביקורתיים בישראל זה עשורים, נחשבו בלמת"א עד לאחרונה מוקצות ומזיקות, כך שיש תמורה בעניין זה. מלבד זאת, טענתם של אושרוב וכהן עולה בקנה אחד עם טענות מוקרות ממדעי החברה, שלפיהן קבוצות שחבריהן תרמו לדיכוי הפוליטי בפועל רוכשות לעצמן מעמד המאפשר להן למתוח ביקורת נוקבת יותר יחסית לאחרות (ספרד, 2011; רימון-אור, 2002). כמו כן, לא מן הנמנע ששינוי במזרחנות הישראלית, אם ישנו, קשור בצורך בלגיטימציה ובפיצוי(יתר) לנוכח פעולות או האשמות נפוצות כלפי מזרחנים ישראלים. מלבד זאת, תמורה דומה חלה בלימודי המזרח התיכון והאנתרופולוגיה בארצות הברית זה מכבר, מה שיכול היה לשמש השראה להתפתחות דומה בישראל.

ובכל זאת, המקרה הישראלי שונה למדי. בניגוד למגוון האתני הברור של חוקרים ותלמידים בתחום במערב, הרי שב ישראל חוקרים (ותלמידים) לא-יהודים מהווים מיעוט זניח ביותר. הדבר אומנם נכון לרוב מקצועות מדעי החברה והרוח בישראל, אך במזרחנות הוא מנקר את העין במיוחד, ויש לו משנה חשיבות בשל הפרספקטיבה הכפיפה המיוחדת לפלסטינים ובגלל היתרון המובהק שלהם מבחינה לשונית, תרבותית, דתית ועוד, בוודאי כשמביאים בחשבון את החשיבות המיוחדת לשפה הערבית במזרחנות הישראלית.

יתר על כן, דומה שאושרוב וכהן שכחו כמה רבים הם חוקרי הלמת"א באוניברסיטאות ובמכללות הישראליות (לדוגמה בבר-אילן, בתל אביב, באריאל ובמכללת שלם) שרחוקים מלענות על הקריטריון הביקורתי שהגדירו. רבים מהסוכנים והסוכנויות בשדה כלל אינם עוסקים בסוגיות של ביקורת הכוח, רפלקסיביות ושאלות מתודולוגיות, ויש בהם גם אסלאמופובים שאינם מודרים מהשדה; אתרים המשפיעים על השיח הציבורי בישראל ובמערב באמצעות סקירות "אובייקטיביות" שוטפות וניירות עמדה רבי-תפוצה; ופרשנים דוברים-מטעם בשיח הציבורי, שלעיתים עושים שימוש סמוי או בלתי-מתנצל במקורות מן הממסד הביטחוני וההסברתי. חלקם נהנים ממשאבים ביטחוניים ישירים (כחלק מהסדרים עם האוניברסיטאות בכלל) ועקיפים (כגון בהכשרת דוברי ערבית יהודים

ובפרקטיקות גיוס תלמידים), מקיימים קשרים עם אנשי ממסד בכירים או מזמינים אותם לדבר בבמות אקדמיות, יועצים לממסד, מקבלים הזדמנויות נוחות במילואים, ועוד מגוון קשרים ממסדיים. בשדה אף רווח זלזול שיחי ותגובות חריפות כלפי הביקורות עליו (קליין, 2019; Clyne, 2019b), ואין בנמצא, לדוגמה, ולו פרסום חיובי אחד לרפואה על עבודתו החלוצית של גיל אייל (וראו מנגד [טולידאנו](#), 2007). אומנם אושרוב וכהן מגבילים את המגמה שזיהו לדור צעיר ומבטיח, אלא שמדובר בהבטחה שטרם מומשה, ונכונים לה עוד אתגרים גדולים, אף אם מדדי מצוינות עולמיים עשויים לסייע להגשימה. כלומר, תיאור השינויים בדיסציפלינה בלשון עבר הוא מוקדם מדי, נחרץ מדי, ומשמש לחיזוק הפרובוקציה יותר מאשר לאישוש התזה.

מפליאה במיוחד טענתם של אושרוב וכהן כי הביקורתיות המזרחנית "צמחה מבפנים" **בזכות** ההיכרות עם האחר ועם לשונו. סביר יותר שזו התפתחה (או מוטב: מתפתחת) **למרות** מגמות הבידול, הריחוק מהמושא וההיצמדות לטקסטים ולארכיונים ממסדיים, המאפיינים את המחקר הישראלי (ראו לדוגמה Mendel, 2014). כאשר מתחקים אחר מקורן של ההשפעות "החדשות" הללו, מגיעים בקלות לדיסציפלינות אחרות שנתנו יד, משאבים והשראה לכך, כמו גם לאילוצים עולמיים ולהשפעות מחו"ל החל משנות ה-80. בגורמים שהשפיעו על כך ניתן למנות לימודים והכשרה של חוקרים ישראלים בחו"ל (בעיקר בארצות הברית); תוכניות ופרסומים ביקורתיים של חוקרים מדיסציפלינות אחרות; עבודותיהם של מי שכונו "היסטוריונים חדשים", ושפע הגילויים הארכיוניים על הנקבה, שחשפו את היקף ההסתרה ואת עומקה; ההסכמים המדיניים בין ישראל לשכנותיה; ותמורות בשיח הסוציולוגי והציבורי היהודי בישראל. דהיינו, השינויים בתחום לא צמחו מתוך מעורבות מזרחנית, אלא בעיקר מהשפעות חוץ-דיסציפלינאריות, ואולי גם מתוך גילוי, כעס ותגובה לביקורת (Clyne, 2019a).

לא היפוך מגמה אלא התרחבות

עוד ארוכה הדרך למהפכה במזרחנות הישראלית, קל וחומר להפיכתה לעמוד האש לפני המחנה. אומנם היא אינה קופאת על שמריה, אך אנו סבורים שנכון יותר לראות בתמורות החלות בה ביטוי להרחבה טבעית של השדה וקפלה של הביקורתי **לצד** הקיים, הן מטעמים אינטרסנטיים ומבניים הן מתוך התיאבון התמידי ל"חדשנות". לאמיתו של דבר, כל שדות הידע מתרחבים בהתמדה ומחפשים קרקע חדשה ו"מהפכנית" לספח אליהם ולהפיק ממנה

משאבי ידע-כוח חדשים. כך ערער כל דור במזרחנות הישראלית על מוסכמות קודמו: הדור הראשון התנחל במזרח ופעל בו, ואף כינה את כתב העת שלו "המזרח החדש"; תלמידיו חקרו בהתרסה את העת החדשה והתחברו עם הממסד; בשנות ה-60 התחוללו סערות כשהמזרחנות "החדשה" בתל אביב העזה להציע לימודים "בני-זמננו" (ובמקביל, בתחום – ובחברה בכלל – החלו "לגלות" את הפלסטינים ולהשמיע ביקורות אמיצות בעניינם; ומאמצע שנות ה-90 הגיע תורם של אלה שייבאו את אדוארד סעיד, גילו את הנפכה ואת הציונות, ועוד. היו גם ניסיונות התרחבות של השדה שלא צלחו, ובכולם היו מעורבות כמובן שאלות של זהות, בניית ייחוד, חדשנות, אינטרסים, תגובות להדרה, ופריצה בשדה האקדמי. כל אלה נראו בזמנם כ"שינוי עמוק ומשמעותי" וכ"מזרחנות חדשה". אלא שהספינה העצומה של המזרחנות הישראלית לא סבה על צירה, וודאי שלא הוחלפו המים שבהם היא מפליגה.

אחד הגלים שהוכרזו כ"מזרחנות חדשה" היה פרי יוזמתו של אחד החתומים מטה (ראו גלזר, 2015), שיחד עם עמיתים ביקש להנכיח לציבור הרחב שיח מזרחני ביקורתי באמצעות במות מקוונות בעברית: "רוח מזרחית" (נוסדה ב-2005), "אפשר לחשוב" (נוסד ב-2011), ו"הפורום לחשיבה אזורית" (נוסד ב-2014). מבט רטרופקטיבי על היוזמות הללו חורג מענייניו של מאמר זה, אך הניסיון המצטבר בהן לימד שהיכולת להסתמך על המזרחנות הקיימת כדי להציע מזרחנות חדשה – מוגבלת למדי. למעשה, בניגוד למגמה המהפכנית שמזהים אושרוב וכהן ולטענתם לפתיחות ולביקורתיות גוברת בדיסציפלינה ול"דה-קולוניזציה" שלה, מזרחנים יהודים מהזרם המרכזי דווקא פרשו בהדרגה מהפורום לחשיבה אזורית משום שלדידם "הלך רחוק מדי", לאחר שאפשר לקולות ביקורתיים "מדי" להישמע.

בהקשר זה נודעת חשיבות לכך שאנו, הכותבים, משוקעים מבחינה מקצועית ודיסציפלינארית מחוץ למזרחנות האקדמית הישראלית. עובדה זו מאפשרת לנו, ואולי אף מייצרת אצלנו, הערכה שונה מזו של אושרוב וכהן ביחס לדיסציפלינה שהם חלק ממנה. אושרוב וכהן ביקשו במאמרם "להשקיף לרגע מבחוץ על השדה שבו אנו פועלים", וניסחו את דבריהם כהתרשמות חווייתית וכהשערה על ההווה (והעבר), שאינה מגוּבָה אמפירית. ככזאת, אין בכוחה ללמד על התמורות במזרחנות האקדמית, אולם ערכה כראיה העומדת בפני עצמה רב. קרי, במקום לראות ברשמיהם תימוכין למגמה כזאת או אחרת, הרי שמאמרם מביא לפנינו המְשֻׁגָה של חוויה ונקודת מבט, שממנה עולה מה בולט לעיניהם כסובייקטים משוקעים באינטרסים, כיהודים, גברים, מזרחנים, ועוד. מכאן נובעת חשיבות רשמיהם, אך גם הזהירות שבה יש לקוראם.

מזרחנות לשם שמיים – האם היא אפשרית?

ובכן, ילין הפליין, מתי תנוח דעתנו החמוצה וניווכח שהמזרחנות האקדמית בישראל אכן עברה "דה־קולוניזציה" והפכה כלי אנטי־אימפריאלי/קולוניאלי/ממסדי? האם כשיגדל שיעורם של פלסטינים בתחום ופלסטינים יחשו בנוח לבוא בשעריו? שמא כאשר כנסים בערבית יהיו דבר שבשגרה? או כשבחינה ביקורתית של יחסי הכוח הגלובליים של מבנים חברתיים, כלכליים ופוליטיים של הציונות תהיה חלק מרכזי בכל תוכניות הלימודים? או אולי כשהיא תיפרד מהדיסציפלינה ההיסטורית כפריזמה בלעדית למחקר ולהוראה וישולבו בה גישות ושיטות ממדעי החברה? כשישראל תיבחן בהשוואות אזוריות וגלובליות? כשהמילים יתורגמו למעשים ואילמ"א תלך בעקבות אגודות משכילות אחרות (בישראל ובעולם) ותתנער מהמפעלים הקולוניאליים בגדה המערבית, לכל הפחות? כשנראה פיתוח של תיאוריה במקום יחס מזלזל, יישום פשטני או התעלמות ממשמתה? כשנראה פרסומים מתודולוגיים ענפים כמו בדיסציפלינות אחרות? כשהללו זרים ולא פיה? כשיעשה שימוש במושג דה־קולוניזציה, וניווכח בדיון מפותח במשמעותיותו למקצוע ובתרגומו לפעולות?

כל אלה יהיו חשובים בהחלט. אולם השאלה האמיתית שיש להתחבט בה היא אם הדבר בכלל אפשרי. ספק גדול בכך, משני טעמים.

הטעם האחד הוא ההקשר הפוליטי־חברתי. גודלה, משאביה ומעמדה של המזרחנות הישראלית נובעים מהקשריה הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים. בין החברה לבין המומחיות המזרחנית על ענפיה (בעיתונות, בביטחון, באקדמיה ועוד) מתקיימים יחסים הדדיים. התופעה החברתית היא זו המאפשרת את המזרחנות "המקצועית": את העניין בה (תלמידים, תורמים, קוראים), את מיסודה, משאביה, המשתתפים בה, הנחות המוצא שלה ועוד. גם האובייקט המזרחני הישראלי כבול בעבותות ברזל למציאות הפוליטית (דוד, 2013). בגרסה הציונית של האוריינטליזם לא המזרח כולו הוא האובייקט, אלא ה"ערבי/מוסלמי", אשר לא במקרה מהווה דמות מראָה מדומיינת של הציוני כמבטא היתוך של לאום, שפה, דת ומרחב. באקדמיה הדבר מתבטא, בין היתר, בחיבור בין לימודי המזרח התיכון או השפה והתרבות הערבית לבין דת האסלאם, בין במוצהר (לדוגמה בחוג שאליו משתייכים אושרוב וכהן, או באילמ"א) ובין בפועל, בדרכים עקיפות. חיבור זה אינו הכרחי, ובמקומות רבים בעולם אכן אינו קיים.

על המזרחנות האקדמית, כמו על כל השדות המקצועיים, פועלות ללא ספק השפעות הקשורות בזמן ובמרחב לצד תמורות בעולם המקצועי. אולם גם אם אלה מושכות לכיוונים שונים ואף מנוגדים, סביר להניח שבמקרה זה ידה של החברה והפוליטיקה היהודית-ישראלית-ציונית-אוריינטליסטית, שמפעילה מגוון משטרי ידע-כוח, תהיה על העליונה, בשל שליטתה על המשאבים ובגלל צמצום המרחב השיחי. לכן, לבד מאופטימיות, נחישות ומזל אין לצפות שהדה-קולוניזציה של המזרחנות הישראלית תצליח כל עוד לא יחול שינוי במציאות ובמגמות הפוליטיות. גם אם למת"א עשויים לתרום לסיכויים של שינוי פוליטי כזה ולאתגר את הפוליטיקה והתפיסות השורשיות הקיימות, הרי שהתקשורת של אילמ"א, על רוב בניינה ומניינה, על "א-פוליטיות" – אינה מבשרת טובות.

הטעם האחר הוא הקושי לדמיין מזרחנות חפה מאוריינטליזם. המזרחנות, באקדמיה ובכלל, היא עצמה ביטוי של כוח מערבי על המזרח, לא רק מערש הולדתה או בעברה, אלא גם בהמשך קיומה בנפרד מתחומי ידע אחרים (למשל מחקר הלשוניות, הדתות, ההיסטוריה, הכלכלה, ההתנהגות האנושית, לימודים גלובליים ועוד). נדיר לראות לימודים אירופיים ונוצריים בעולם, למשל, בשעה שלמת"א מתקיימים ומשגשגים, במיוחד בישראל. מצב זה אינו מקרי. עצם קיומה של הדיסציפלינה כתחום ידע עצמאי, שמעצם הגדרתו מנתק את האזור (יחד עם הדת!) מהקשרי הכוח העולמי ומן האנושי, מלמד על הנחות אוריינטליסטיות ועל המציאות הפוליטית. בשונה מחוקרי כלכלה, תרבות, חברה, שפה ועוד, שלעיתים יתמקדו במקרה מבחן מסוים אך ינהלו דיון תיאורטי ורוחבי בסוגיה התנהגותית כלל-אנושית, המזרחנות בהגדרתה חוקרת את האובייקט שלה בנפרד. בלי הנחות אלה אין לדיסציפלינות של לימודי אזור (area studies) קיום עצמאי משלהן, וגם המזרחנות הייתה מתייתרת ומתפוררת אל שלל מדעי החברה וחקר ההיסטוריה. מכאן שרק אם המזרחנות כתופעה חברתית, כתחום ידע עצמאי וכמסגרת נומינלית תיעלם מהעולם, רק אז נדע שעברה דה-קולוניזציה.

מקורות

- אבוהב, אורית (2010). **קרוב אצל אחרים: התפתחות האנתרופולוגיה בישראל**. תל-אביב: רסלינג.
- אורשוב, אלי, והלל כהן (2022). האבולוציה של המזרחנות בישראל: בין הקולוניאלי ל"פוסט" ובין היישומי לאינטלקטואלי. **קריאות ישראליות** 1.
- אייל, גיל (2005). **הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות**. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

גלזר, הילו (2015). המזרחנים החדשים רוצים לגלות לנו את העולם הערבי האמיתי. **הארץ, סוף שבוע**, 19 ביוני.

דוד, אסף (2011). המענה לסכנת ההכחדה של חקר מדינות במזרח התיכון באוניברסיטאות בישראל (תגובה למאמרו של רונן זיידל). **רוח מזרחית** 13, 31-32.

דוד, אסף (2013). לחקור את החוֹשָׁה בג'ונגל: על מזרחנות מקצועית ומזרחנות שמאלנית. **הפורום לחשיבה אזורית**.

דוד, אסף (2017). חקר המזרח התיכון וידע ציבורי. **המזרח החדש** נ"ו, 195-200.

דוד, אסף (2022). חרם אקדמי על המזרחנות הישראלית: עונש על השתיקה. **הארץ: הזירה - الساحة**, 3 במאי.

וימן, גבי (2015). **הסיפור החלוצי של חקר דעת הקהל בישראל: המכון למחקר חברתי שימושי 1947-1997**. ישראל: צבעונים.

זיסר, אייל (2022). המחרימים נובחים והשיירה עוברת. **ישראל היום**, 16 באפריל.

טולידאנו, אהוד (2007). על ספרו של גיל אייל, הסרת הקסם מן המזרח. **רוח מזרחית** 5, 36-42.

לביא, שי, ושרה חינסקי (2007), ביקורת ספר: גיל אייל, 2005, הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות. **סוציולוגיה ישראלית** 4, 11-15, 226-229.

ספרד, מיכאל (2011). "מי שולט על הצבא?" מאת יגיל לוי, המחנה הוא ביתך. **הארץ**, 7 ביוני.

פודה, אלי (2006). 'כולנו מזרחנים בזעיר אנפין': למקורותיה של תופעת ה'התמזרחנות' בחברה הישראלית. **רוח מזרחית** 4, 11-15.

קליין, אייל (2019). על אויבים מדומים והגינות בסיסית. **הפורום לחשיבה אזורית**.

רבינוביץ, דני (1998). **אנתרופולוגיה והפלסטינים**. רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית.

רימון-אור, ענת (2002). ממות הערבי עד "מוות לערבים": היהודי המודרני מול הערבי החי בתוכו. **תיאוריה וביקורת** 20, 23-56.

רם, אורי (2020). **הסוציולוגיה הישראלית: היסטוריה רעיונית 1882-2018**. קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

Clyne, Eyal (2017). Scholarly societies and political action: Juxtapositional discourse analysis of two condemning statements against nationalist entry bans. *Annual Review of Critical Psychology* 13.

Clyne, Eyal (2019a). *Orientalism, Zionism and academic practice: Middle East and Islam studies in Israeli universities*. Routledge.

Clyne, Eyal (2019b). Orientalist speech-acts and Israeli Middle East studies: Cautions and Criticisms of Edward Said beyond the Battle of Ideas. *Journal for Holy Land and Palestine Studies* 18(2), 221–257.

Mendel, Yonatan (2014). *The creation of Israeli Arabic: Security and politics in Arabic Studies in Israel*. New York: Palgrave-Macmillan.

Middle East Studies Association (2022a). [Press Release: Middle East Studies Association Members Vote to Ratify BDS Resolution in Referendum](https://mesana.org/news/2022/03/23/middle-east-scholars-vote-to-endorse-bds). <https://mesana.org/news/2022/03/23/middle-east-scholars-vote-to-endorse-bds> [accessed 21 April 2022].

Middle East Studies Association (2022b). Resolutions. Middle East Studies Association. <https://mesana.org/about/resolutions>. [accessed 21 April 2022].

The Middle East and Islamic Studies Association of Israel (MEISAI) (2022). *MEISAI Statement on the MESA Resolution Regarding BDS*. Available at: <https://drive.google.com/file/d/1THuVbn9WjCsOGuarefacMQIIXUIAlyYU/view> [accessed 21 April 2022].

ד"ר אסף דוד, מכון ון ליר, הפורום לחשיבה אזורית, והאוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: assafd@vanleer.org.il

ד"ר אייל קליין, חוקר עצמאי

דוא"ל: e.clyne@sheffield.ac.uk